

„...there was never so much glib nonsense put together in well-sounding English” azaz még sohasem hordtak össze ennyi terjengős értelmetlenséget jól hangzó angol nyelven – írta John Locke a *Two Treatises of Government* előszavában ellenlábasának, Sir Robert Filmernek az első értekezésben tárgyalt, *Patriarcha* című munkájáról. A 2003-ban a kolozsvári Polis kiadónál Nagy Levente fordításában és előszavával, valamint jegyzeteivel megjelent első magyar nyelvű Filmer-kiadás – úgy tűnik – sikeresen felszámolta ezt a diszharmoniót, és olyan szöveget hozott létre, amelyben a nyelv zavarossága harmonizál a gondolatmenet nyakatekertségével. Mielőtt azonban belefognék a nem túl szívderítő feladatba, hogy – ismét csak Locke szavaival – megpróbáljam számba venni a fordítás „tévedéseit és következetlenségeit”, majd, „szava-it visszavezetni közvetlen, pozitív és érthető állításokra és azután összehasonlítani” Filmer eredeti szövegével, néhány szóval szeretném bemutatni a kiadót és a sorozatot, amelynek jóvoltából az első magyar Filmer-válogatás napvilágot látott.²

A kolozsvári Polis kiadó 1992-ben vált ki a Kriterionból, alapítója és felelős vezetője Dávid Gyula. Indulása óta több mint 100 kötetet jelentetett meg, kortárs erdélyi szerzők próza-, vers- és tanulmányköteteit éppúgy, mint magyar klasszikusokat (Petőfi, József Attila, Babits, Pilinszky) vagy Bánffy Miklós trilógiáját, az *Erdélyi történetet*. A kiadó másik profilját a tágan értelmezett művelődéstörténet alkotja, elsősorban az erdélyi örökség megismertetését szolgálva. 1999-ben indult el a tíz kötetre tervezett Politeia sorozat, amelynek

Baklövések király(ság)a avagy hogyan született a filmerizmus

Sir Robert Filmer: *Patriarcha és egyéb írások*. Ford. Nagy Levente. Polis, Kolozsvár, 2003. 255 old. 3000 Ft

Filmer

célja „a modern politikátörténet egyik legmeghatározóbb folyamata a hagyományra és tekintélyelvre épülő monarchiáról a törvények által behatárolt autoritásra (alkotmányos jogállam) való áttérés”³ bemutatása. Mivel a borítószöveg szerzője szerint „nem véletlen, hogy ennek a folyamatnak legjelentősebb képviselői a 17–18. század angol gondolkodói voltak, a még

egyházi kategóriákban gondolkodó Hookertől John Locke-on át egészen Thomas Jeffersonig [sic!],” ezért a tervek szerint a sorozat „Richard Hooker, James Harrington, William Blackstone, Thomas Jefferson, James Madison, Edmund Burke és Thomas Paine – nagyjából magyarul egyáltalán nem, vagy csak szemelvényesen olvasható – műveinek” kiadásával kívánja hozzáférhetővé tenni e folyamat alapszövegeit a magyar olvasó számára. A „sorozat Locke klasszikus művé-

vel, a polgári kormányzatról szóló Második értekezéssel” kezdődött, ezt követte 2001-ben Hobbes *Leviatánja*.

E két kötet még nem adott alapot arra, hogy véleményt alkossunk a sorozatról, hiszen mindkettő korábbi magyarországi kiadások szövegét publikálta újra. Az első esetben a Gondolat Kiadónál 1986-ban, Endreffy Zoltán fordításában megjelent Locke-kötetet használta fel a kolozsvári kiadás előszavát és jegyzetapparátusát készítő Nagy Levente. Kicsit furcsának tűnhet, hogy a kolozsvári kiadás egy szóval sem utal Kontler Lászlónak az 1986-os kötethez írott előszavára és jegyzeteire, sőt a vélhetően ugyancsak Nagy Levente által készített bibliográfia is következetesen mellőzi akár Locke magyarul megjelent művei, akár a vele kapcsolatos magyar nyelvű írások megemlé-
tését,⁴ miközben – nyilván a magyarul olvasó érdeklődő számára – felsorolja a XVII. századi angol politikai irodalom főműveinek eredeti kiadásait. Persze 1986 és 1999 között nemcsak 13 év telt el, hanem ismét csak valamiféle „politikai áttérés” is végbe ment, s talán ez tehető felelőssé a tudományosan aligha indokolható eljárásért. A sorozat második kötetével

■ A tanulmány megírásához felhasználtam az OTKA T32853 jelű programjának támogatását.

1 ■ John Locke: *Two Treatises of Government* (ed. by P. Laslett). Cambridge University Press, Cambridge, 1988. (A továbbiakban Locke 1988.) 137–138. old. Noha az előszó szövege lábjegyzetként megtalálható a máso-

dik értekezés magyar kiadásában (John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Ford. Endreffy Zoltán. Gondolat, Bp., 1986. 222–224. old.), itt mégsem azt idézem, hanem saját fordításomban hivatkozom Locke-ra.

2 ■ Itt mondom köszönetet kollégáimnak, Bálint Évának és Valentiny Pálnak az ehhez nyújtott önzetlen segítségükért.

3 ■ Így fogalmaz a sorozat első kötetének (John Locke: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Polis, Kolozsvár, 1999) hátsó borítóján olvasható szöveg.

4 ■ Egyetlen kivétellel: John Dunn magyarul is megjelent könyvét (John Dunn: *Locke*. Atlantisz, Bp., 1992) szerepelteti.

kapcsolatban azonban már nehéz lenne ilyesmire hivatkozni: Thomas Hobbes *Leviatánja* magyarul utoljára 1999-ben jelent meg a Kossuth Kiadó gondozásában. Vámosi Pál fordítását először 1970-ben adta ki a Helikon Kiadó, a kötethez Heller Ágnes írt utószót. Az 1999-es kiadás ugyanazt a szöveget közölte, a bevezető tanulmányt Ludassy Mária írta. Nagy Levente előszava és jegyzetei⁵ az 1999-es kiadást megemlítik, és néhány magyar nyelvű Hobbes-interpretációt is felsorolnak, bár ezek listája – hasonlóan az angolszász szakirodalom jegyzékéhez – meglehetősen sajátos.⁶ Arról is csak egy, a belső címlapon megbúvó alcíméből szerezhetünk tudomást, hogy zanzásított kiadvánnyal van dolgunk: a kötet nem tartalmazza a *Leviatán* harmadik és negyedik részét. Parászka Boróka ezt is kifogásoló kritikájára válaszul a kiadó azt tartotta szükségesnek közölni, hogy a *Leviatánnak* „a sorozatkoncepció következtében jelent meg a POLITEIA keretében csak az első és második része”. (www.erdelyi. irok.terasz.hu). Az más. Vö. „...a *Leviatán* harmadik és negyedik könyvét, bár terjedelmük nem kisebb, mint az első és a második könyvé, számos kutató mellőzte, mert tárgyak exegézis és eszkatológia, nem pedig filozófia. Ez ahhoz a feltevéshez vezetett, hogy ezek a részek nem számítnak, Hobbes nem gondolhatta őket komolyan. Locke *Két értekezése* közül az első, noha terjedelmesebb is, ha-

sonló sorsra jutott, mert ez sem illett bele egy filozófiailag megkonstruált sémába” – írta John Pocock 1960-ban a politikai filozófia történetének korábbi, a „nyelvi fordulatot” megelőző jellegzetes interpretációjáról.⁷ Mindez persze lehet filológiai bakafántoskodás, s ha az első teljes egészében önálló kötet, amelynek Nagy Levente immár válogatója és fordítója is, színvonalas formában adja közre Filmer írásait, akkor ez bőven kárpótolhatja az olvasót a szerkesztői koncepció és az apparátus némely furcsaságáért.

EGY SZÓ ÉS MÁS SEMMI, AVAGY A DIVINITÁS KOMÉDIÁJA

A bevezetőben (*Sir Robert Filmer a patriarchalizmus legjelentősebb képviselője*) Nagy Levente körvonalazza fordítói elveit: „Bár mai magyar nyelvre fordítottam a sajátos és nehézkes filmeri szöveget, a fordítás során mégis a szövegűség maximális megtartására törekedtem, arra, hogy az eredeti szöveg magyarra való átültetése során e 17. századi írások ne veszítsék el archaizmusukat, eredeti hangulatukat. A megőrzés szándéka készítetett arra, hogy a fordításban is meghagyjam a Filmer írásaira jellemző formai érdekességeket és következetlenségeket...” (39. old.) Ami a nehézkességet illeti, arra mindjárt a *Patriarcha* első fejezetének szakaszcímei közül szemünkbe ötlük az első példa: „Bellarmine vitájának saját

maga általi kifejtéséről” (43. old.), azaz „Bellarmine’s argument answered out of Bellarmine himself” (1. old.)⁸. Talán nem kellett volna archaizálni, hiszen Filmer szövege világos: a kiváló jezsuita teológus érvelése a természetes szabadság mellett nemcsak elmentmondásos, hanem érveit „saját maga meg is válaszolta”.

A főszöveg kezdőmondata így indul: „A hitoktatás virágzásának kezdetétől megjelent” (43. old.) az emberiség természetes szabadságának veszélyes gondolata. Vajh hol s mikor kezdett virágozni a hitoktatás – kezdetnek el tűnődni, de mielőtt lexikonokban vagy az interneten keressélnénk, nézzük meg az angol szöveget: „Since the time that school divinity began to flourish...” (2. old.) vagyis „amióta a skolasztikus hittudomány felvirágozott.” Jó-jó, legyint-het akárki, ez valóban pontatlanság, s egy keckekező bíráló beleköthet, de nem olyan jelentős hiba. Nos, szeretném megmutatni, hogy ennél jóval többről van szó. Először arról, hogy Nagy Levente fordítása egy bekezdéssel később már mit sem tud arról, hogy a *divinity* hitoktatást jelent, amikor az „egymást követő pápisták táplálták e dogmát tovább a szentség nevében” (uo.). Ha valaki úgy érzi, hogy a mondat befejezése értelmetlen, igaz van. Íme Filmer: „This tenet was first hatched in the schools and hath been fostered by all succeeding papists for good divinity.” (uo.) Azon most ne akadjunk fönn, hogy a *tenet*

5 ■ Noha Parászka Boróka szerint (*A kis Hobbes-unk*): „izgalmas többletet adott volna ez a kiadás, ha a kötet gondozója az alapkiadás eredeti szövegét „összeolvassa” a fordítással, és bár lábjegyzetben összefoglalja megjegyzéseit, tudjuk: több kérdésben érte már kritika ezt a változtatás nélkül közölt fordítást” – én ilyen lábjegyzetet, amely a fordításra vonatkozó megjegyzéseket tartalmazna, a kötetben nem találtam.

6 ■ E ponton is igazolva látom Parászka Boróka kritikáját a Hobbes-kötet bevezetőjéről: „Általában elmondható a bevezetőről, hogy figyelmen kívül hagyja az elmúlt ötven év legfontosabb, valóban nagyon izgalmas értelmezéseit, lásd például Zarka, Skinner, Schmitt, Rapaczinsky munkáit.” Tegyük hozzá Richard Tuck eredetileg a *Past Masters* sorozatban kiadott, magyarul is megjelent mértékadó kismonográfiáját (Richard Tuck: *Hobbes*. Atlantisz, Bp., 1993), ami azért is érthetetlen, hiszen ez mind angolul, mind magyarul ugyanabban a

sorozatban látott napvilágot, mint Dunn előbb említett Locke-kötete. De talán kárpótol ezért a magyar nyelvű feldolgozások listáját vezető cím: *Perczel Emericus: Dissertatio de fundamenta juris Divini in homines et obligationis humanae in Deum. Tyrnaviae 1777.* (sic!) A megjelenés helye dátuma 1777. Vö. *Magyarország Bibliográfiája 1712–1860*, összeáll. Petrik Géza, III. köt. Bp., 1891. 68. old. (Bodnár István szíves közlése.)

7 ■ J. G. A. Pocock: *Politics, language and time*. Atheneum, New York, 1973. 27–28. old.

8 ■ A fordítás alapjául szolgáló angol kiadás Sir Robert Filmer: *Patriarcha and Other Writings* (ed. by J. Sommerville). Cambridge University Press, Cambridge, 1991. (A továbbiakban Filmer 1991.)

9 ■ Locke 1988. 138. old.

10 ■ J. Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat, Bp., 1986. (A továbbiakban Locke 1986.) 223. old.

11 ■ Uo. 118. old.

12 ■ Locke 1988. 343. old.

13 ■ Locke 1986. 235. old., 20. lbj.

14 ■ Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Polis, Kolozsvár, 1999. 213. old.

15 ■ T. Hobbes: *Leviatán*. Ford. Vámosi Pál. Magyar Helikon, Bp. 1970. 355. old.

16 ■ T. Hobbes: *Leviathan* (ed. by C. B. Macpherson). Penguin, London, 1984. 452. old.

17 ■ Filmer hagyatékában fennmaradt egy kézirat, amelyet a családi hagyomány és a kutatók egyaránt neki tulajdonítanak, bár arról eltér a kutatók véleménye, hogy az ő kézírásáról van-e szó. (Lásd Gordon Schochet: Sir Robert Filmer: Some New Bibliographical Discoveries. In: *The Library*. 1971. június, 135–160. old. Schochet Filmer kézírását ismerte fel, Margaret Ezell ezt kétségbe vonta: Margaret Ezell: *The Patriarch’s Wife*. North Carolina University Press, Chapel Hill, 1987. 130. old.) A kézirat címe: *Theologie or Divinitie*. Ezt vajon hogyan fordítaná magyarra Nagy Levente?

18 ■ Filmer 1991. 172. old.

Nagy Levente ezek közül néhányat át-
emelt saját jegyzetei közé, de Kálvint
nem tartja szükségesnek itt megemlí-
teni. Pedig talán akkor észrevette vol-
na, hogy Genfét áthelyezte Génúába.

De az egyházakkal nem itt gyűlik
meg először a fordító baja: még az
előző oldalon „megreformált egy-
ház”-ként (43. old.) teszi egyes szá-
mba azt, ami Filmernél természetesen
a korabeli „reformált egyházak”-at
jelenti. Amikor pedig Filmer az óke-
resztény egyházatyákat és hittudóso-
kat említi („ancient Fathers and doc-
tors of the primitive church”¹⁹),
Nagy Leventének vélhetően „be-
ugrik” a sorozatba tervezett Madison
és Jefferson, s talán ezért kinevezi a
régvolt hittudórokat „az eredeti
egyház alapító atyáinak” (43. old.).
Ugye nem kell bővebben magyarázni,
hogy az eredeti egyházat Jézus Krisz-
tus alapította, az egyházatyák és dok-
torok pedig azok a nagy tekintélyű
tanítók, akiket a katolikus egyház ki-
váló tudásuk, életük szentsége és ta-
nításuk hivatalos elfogadottsága miatt
ide sorol.

Tévedés lenne azonban azt hinni,
hogy a fordító csak terminológiai kér-
désekben szenved hajótörést. Vissza-
lapozva a főszöveg első oldalára, azt
olvassuk, hogy a természetes szabad-
ság tanát „a hús és vér» embere szá-
mára” (43. old.) legelfogadhatóbb ál-
láspontnak minősítették. A „flesh and
blood” itt emberi természetet jelent,
amint azt még röpké szótárzással is
ki lehet deríteni. De a szó szerinti for-
dítás ellenkezőjére is könnyen talá-
lunk példát, amikor Nagy Levente – a
ma divatos kifejezéssel – „felturbósít-
ja” Filmert. Az eredetiben a termé-
szetes szabadság ellentmond („cont-
radicts”) a Szentírásnak, a hajdani
monarchiák gyakorlatának és a termé-
szettörvény alapelveinek. Így nem
elég hatásos: „E tan a Szentírás [...] ellentmondója, az egykori monarchiák [...] aláásója, valamint a természeti törvény alapelveinek megcáfolója.” (44. old.) Egy ilyen lendületes mondatot követően talán nem is csodálkozhatunk, hogy a következő sorban e felfogás – ahogy az előbb láttuk – még szentségtelen is lesz. Vannak per-
sze nehéz passzusok is, ahol a kor-
rekt, szó szerinti olvasat viszi tévútra
a fordítót. Azt az állítást, hogy a nép-

nek joga van megfosztani királyát a
tróntól, „Bellarmine kardinális és
Kálvin egyaránt sandán figyelik” (44.
old.). A „Look asquint this way” (3.
old.) valóban kancsalítást, sanda né-
zést jelent, de értelme szerint azt,
hogy a bíboros és a nagy reformátor
egyetért az állítással, s így „ugyan-
olyan kancsalul nézi” a dolgot.

MÓZES 12 TÁBLÁJA, A NÉPTRIBÜNÖK, ÉS KIK FESZÍTETTÉK MEG JÉZUST?

Noha még korántsem értünk az első
oldalakon található abszurdítások vé-
gére, sem az olvasó türelme, sem a
BUKSZ terjedelmi korlátai nem en-
gedik meg, hogy hasonló részletese-
séggel folytassuk a fordítás hibáinak
és képtelenségeinek felsorolását.
Ezért a következőkben csupán né-
hány példára szorítokozom.

A magyar kötet címlapján Michel-
angelo Mózes-szobra látható. Nem tu-
dom, a borítóterv is Nagy Levente
kompetenciájába tartozott-e, de az va-
lószerű, hogy fontos szerepet tulajdo-
nít neki, bár Mózes hatalma Izrael föl-
ött éppen nem Filmer koncepciójába
illő, mert közvetlenül isteni eredetű
ugyan, de személyes kiválasztottságon,
nem pedig leszármazáson alapul, így
sem királyinak, sem családtyainak
nem minősíthető. Ez azonban nem
akadályozza meg a fordítót abban,
hogy a Tízparancsolat mellett Mózeset
tegye meg Róma törvényhozójává is.
„A rómaiak legnépesebb területén is
törvény mondta ki ezt és a szülő gyer-
meke fölötti hatalmát a mózesi tör-
vénytábla is olyan mértékben erősítet-
te meg...” (65. old.) Halasszuk később-
re azt a kérdést, mi is volt a rómaiak
legnépesebb területe, s pillanatnyilag
érjük be azzal, hogy Mózes két tör-
vénytáblája nyilván valamilyen csoda
révén szaporodott a római tizen-
kettőre („laws of twelve tables”, 18.
old.). Tartozunk azonban az igazság-
nak azzal, hogy a következő előfordu-
lásnál már a „Tizenkét Táblás Tör-
vényről” (96. old.) olvashatunk. Ha-
sonlóképpen jár a köztársasági Rómát
vezető tisztségviselő: Filmer Bellar-
mine-t idézi arról, hogy „tömeg jóvá-
hagyásán múlik egy maguk fölé emelt
uralkodó vagy tanács vagy más előjár-
ó kijelölése vagy kinevezése” (47.
old.). Ugyan kinek tűnik fel, hogy Bel-

larmine szövegében „consul” áll, hi-
szen a szöveg így is értelmes. Második
nekifutásra itt is összejön a dolog,
mert a rómaiak „király helyett két
konzult választottak egy évre” (74.
old.), s a továbbiakban a fordítás szer-
csejére már kitart emellett.

Am nem a konzul az egyetlen római
tisztségviselő, akit Filmer megemlít.
„Az apák kirekesztették fiaikat a tes-
tületéből, amikor azok néptribüni
[sic!] méltóságukkal élve, hajlandósá-
got mutattak zendülést keltő törvé-
nyek meghozatalára.” (47. old.) Meg-
próbáltam elképzelni a néptribünre
fellépő néptribunt a Forum Romanu-
mon, de belezavarodtam. A helyzet
látszólag hasonló az előzőhöz, hiszen
a következő alkalommal itt is a helyes
alak, a szabadság „védelmezőjének
vélt néptribun” (74. old.) jelenik meg
a magyar szövegben. Grotteszk sajtó-
hiba, de nem ildomos a hangyából
elefántot csinálni, vélttem magam is,
mivel a Patriarcha szövegében több-
ször ez már nem fordul elő. Csakhogy
Nagy Leventénél a néptribün nem
konzul, hanem inkább olyan, mint a
jedi-lovag a *Csillagok háborújában*,
vagy Aragorn *A gyűrűk urában*.
Visszatér. A magyar válogatás harma-
dik darabja *A korlátozott vagy vegyes
monarchia anarchiája...*, s ebben sze-
repelnek „az önkényes hatalom első
ellenállóinak” minősített „tribünök”,
akiknek szerepét illetően Filmer heves
vitát folytat a korlátozott monarchia
híveivel: „Ami a tribünökre tartozik, a
szerző nagyon téved, ha azt gondolja,
hogy az ő szerepük a monarchia kor-
látozása és szabályozása lett volna.”
(227. old.) Filmer vindicated – mon-
daná az angol, s ugyan ki vitathatja,
hogy a lelátó szerepe nem a monar-
chia, hanem legföljebb a nézők korlá-
tozása – több-kevesebb sikerrel.
Avagy csak az történt, hogy Nagy Le-
vente ki akarta aknázni a több jelenté-
sű angol szóban rejlő lehetőségeket?

S mi a helyzet Róma népességével?
„The Romans, even in their most po-
pular estate” (18. old.), olvassuk Fil-
mer szövegében, s itt meg kell áll-
nunk. A kifejezés önmagában vagy
más alakban számos alkalommal for-
dul elő a királyok isteni jogán alapuló
egyeduralmat a korlátozott monar-
chiával és a néphatalommal szembe-
állító gondolatmenetben, s ezért ter-

minus értékű. Szemben a korábbi példákkal, ezt mindjárt elsőre sikerül úgy-ahogy lefordítani: a „popular sedition” magyarul „tömegzendülés” (44. old.). Ami azonban ezután következik, az a következetlenség orgiája: a köztársasági Róma népi kormányzatából így lesz a rómaiak legnépesebb területe, de a „popular elections”-ből „tömeg általi választás”, a „popular commonweal”-ből a föltöbb esetlen „népválasztás által létrejött állam” (71. old.), majd a már látott „popular estate”-ből újabb felbukkanásakor „népi uralom” (73. old.). Úgy tűnhet, hogy számos próbálkozás után Nagy Leventének végre sikerült lehorgonyozni a megfelelő kifejezésnél, mert a következő oldalon a „popular government” ismét egyszerűen „népi kormányzás” (74. old.). De a hányattatásoknak koránt sincs vége: ami a római demokrácia kormányát illeti, „engedjük meg, hogy egy bizonyos ideig népszerű volt, azonban ne feledjük, hogy e népszerűség Róma városára korlátozódott, és nem terjedt ki a gyarmatokra vagy a birodalom egészére” (75. old.) „their government [...] was popular, yet it was popular for the city of Rome only...” (25. old.). Mi tagadás, ez ésszerűen hangzik. A népszerűség a demokrácia kulcskérdése: Rómának „a demokrácia alatt csak mennyiségi terjeszkedésre, nem pedig minőségi javulásra futotta a népi kormányzás erejéből” (75. old.) – „it did only increase under that popularity” (26. old.). Minőség és mennyiség dialektikája – honnan is rémlik ez? Nem csoda, hogy a népi kormányzás megbukik: „Ámbár népszerűségének eme korszakában számtalan nagyra becsült hadvezért termelt ki a birodalom...” (75–76. old.) – „in that age of her popularity she [Rome] bred many admired captains and commanders” (26. old.), ezeket a népi „méltánytalanul jutalmazta”, hogy veszélyek idején végső menedékként diktátort jelölt ki, vagyis visszatért az egyeduralomhoz. De még hátravan egy finom fogalmi distinkció: „Az athéniak áru gyanánt adták-vették az igazságot, s e tény arra készítette Platón, hogy a nép által irányított társadalmat (popular estate) vásártérnek nevezze, melyben min-

den áruba bocsáttatik.” (78. old.) Szép karrier a „popular estate” fogalmának, mintha az *Entfremdung* kísérete is feltűnne a barlang falán, de nincs ok csüggedésre: „Ha azonban a megbízható tapasztalatot a filozófiai spekulációk előterébe helyezzük, megvilágosodik számunkra, hogy a teljes népszerűséget igénylő társadalmi zavargások oly károk okozói, melyekhez viszonyítva a monarchia amúgy is kevés kellemetlensége jelentéktelenné zsugorodik.” (80. old.) Mielőtt Filmer megvilágosodása iránt kezdenénk érdeklődni, hogy..., nem folytatom, csak közlöm az angolt: „But if we will trust experience before speculations philosophical, it cannot be denied but that this one mischief of sedition which necessarily waits upon all popularity, weighs down all the inconveniences that can be found in monarchy, though they were never so many.” (29. old.) Nagy Levente még a népszerűséget igénylő zavargásra is rá tud tromfolni: „Ami a népbeavatás színjátékát illeti, azokban a királyságokban, amelyek rendelkeznek a törvényhozási tanácskozásokban részt vevő népi gyülekezettel...” (84. old.) Mennyire örülne Locke ennek a népi beavatásnak! Pedig Filmer csak azt próbálja bebizonyítani, hogy azokban a királyságokban, ahol van parlament, általános gyűlés, amely tanácskozik a törvények meghozataláról, a „néphatalomnak ez a látszata” („that show of popularity”), nem jelenti az uralkodó abszolút hatalmának megosztását.

Az előzőekben már talákoztunk az állam fogalmával – a „popular commonweal” mint „népválasztás által létrejött állam” formájában. Ennek megkülönböztetése a rokon fogalmaktól fontossá vált Filmer számára, ahogy ezt a Hobbes *Leviatánjáról* írt fejtegetése elején leszögezi: „Nem bánnám, ha könyvének címe nem az államra (commonwealth) utalna, hanem inkább általános kormányzásra (weal public) vagy akár közkormányzásra (commonweal) vonatkozna, amely szavakat kiemelt figyelemmel,

találóan választott meg a fordító, amikor Bodin *De Respublica*-ját angolra fordította.” (127. old.) Nagy Levente olykor igyekszik megszívlelni ezt a fejtegetést, mint például egy Bellarmine-idézet fordításában: „a kormányzati forma, amelyet Isten alapított a héberek számára, tovább szilárdítható a közkormányzat (commonweal) által, amit ő létesített, s ami nem arisztokratikus (amint azt Kálvin is kiemelte), hanem tisztán monarchikus jellegű.” (71–72. old.) Ismét csak apróság, hogy Bellarmine szerint Kálvin éppen azt állítja: ez a kormányzat arisztokratikus jellegű volt, „which was not aristocratical (as Calvin saith), but purely monarchical” (23. old.) – de hát már megszokhattuk, hogy a fordító és Kálvin valahogy nem talál egymásra. Olykor azonban nincs tekintettel rá, és nyugodt szívvel fordítja „az államformák különbözősége”-ként (101. old.) a „forms of commonweal”-t, mit sem zavartatva magát attól, hogy néhány oldallal előbb még ragaszkodott a „közkormányzat”-hoz (98. old.).

Miért veszem igénybe újólág az olvasó türelmét ezzel a – megint csak felfújtnak tűnő – fordítói következetlenséggel? Két okból. Elsőként azért, mert Nagy Levente az előző szerzője is, aki a „filmerizmus” megértéséhez kíván munkájával hozzájárulni. E célnak megfelelően ismerteti Filmer életrajzát, de egyetlen szót sem szól a főművének tekintett *Patriarcha* keletkezéséről, csak azt említi meg, hogy első kiadása 1680-ban, 27 évvel szerzője halála után jelent meg. Az állam és a közkormányzás fogalmát szétválasztó, fentebb idézett *Observations* (Megjegyzések) megjelenési időpontja, 1652. február viszont szerepel nála. Nyilvánvaló, hogy az abszolút királyi hatalom meggyőződéses híve számára 1649, I. Károly lefejezése és a királyság, valamint a Lordok Háza eltörlésének törvénybe iktatása után maga a „commonwealth” kifejezés is gyűlöletes volt, hiszen a szóban forgó törvény ezzel élt Anglia államformájának meghatározásakor: Anglia „ettől fogva mint Köztársaság és Szabad Állam (Commonwealth and Free State) kormányoztassék, e nemzet legfőbb hatalma, a nép parlamenti képviselői által...”²⁰ A *Patriarcha*

19 ■ l. m. 3. old.

20 ■ 1649. május 19. Lásd S. R. Gardiner: *The Constitutional Documents of the Puritan Revolution*. Oxford University Press, Oxford, 1906. 388. old.

keltezéséről folyt vita, amelyet az angol kiadás szerkesztője a bevezetőben összefoglal (XXII–XXIV. old.), éppen az állam szóhasználatával kapcsolatos változást fogadja el az egyik érvek akkor, amikor a mű keletkezését 1620 és 1642 közé teszi.²¹ „Miután a monarchiát eltörölték és Angliát köztársasággá nyilvánították, Filmer számára ellenszenné vált a »commonwealth« használata, szemben a »commonweal« kifejezéssel, noha korábban ő maga is váltakozva használta a két fogalmat...” – írja Sommerville (XX. old.). Vagyis a közkormányzat felbukkanása a *Patriarcha* magyar fordításában egyszerűen annyit jelent, hogy Nagy Levente az általa használt angol kiadás előszavát sem olvasta el, vagy minden magyarázat nélkül negligálta.

Lehet persze, hogy ez a kisebbik rossz. Nagy Levente bevezetője 35–36. oldalán néhány példával ismerteti a *Patriarcha* recepciótörténetét az 1650-es évek közepéről. Íme, egy közülük: „John Hall a *The True Cavalier Examined by His Principles*

című írásában 1656-ban kijelenti, hogy a *Patriarcha* az angol royalizmus összegzése, melyben a szerző biztos alapokra helyezte a monarchia elméletét.” Tekintettel arra, hogy a *Patriarcha* majd csak 1680-ban jelenik meg, a derék Hall vagy látok volt, vagy kéziratban ismerte a művet. Noha a kézirat terjedés a XVII. század közepén még elég gyakori formája a nyilvánosságnak (például maga Filmer is kéziratban ismerte és innen idézte Hooker nagy műve (*Of the Laws of Ecclesiastical Polity*) VIII. könyvét a Patriarchában, saját kézirat margóján gondosan feltüntetve: „MS”),²² de itt erről nincs szó. A kérdés eldöntéséhez elegendő fellapozni a – Nagy Levente által természetesen nem hivatkozott – Sommerville-előszót, ahol a többi példa mellett ez is megtalálható: „1656-ban John Hall Richmondból Filmer patriarchalizmusát az angol royalizmus tipikus példájának tekintette, hivatkozva a »*The Anarchy of a Limited Monarchy* című értekezés hozzáértő szerzőjére«, aki »a monarchiát a patriarkális jogra

alapozta«, összhangban »a legáltalánosabb királpárti véleménnyel».”²³ Itt már csak arra tudok gondolni, hogy Nagy Leventéből – akárcsak Petri György nevezetes Beckett-paródiájában az egyformákból – legalább kettő van, s az előszót jegyző Nagy Levente, aki Filmer XVII. századi recepciójáról azt írja „az 50-es években a Patriarcha hatása eléggé mérsékelt volt” (35. old.), nem ismeri a „Filmer életének és tevékenységének legfontosabb adatait” összeállító névrokónát: „1680. A Patriarcha első kiadása” (252. old.).

A másik kérdés Bodinhez kapcsolódik. A már idézett bevezetőben Nagy Levente a „bodini szuverenitás elméletét” (sic!) „eszmetörténeti szempontból alapvető és Filmer írásait nagymértékben meghatározó doktrinák” (6. old.) egyikeként tárgyalja, de egyetlen alkalommal sem hivatkozik rá közvetlenül, csupán azt említi meg *A korlátozott monarchia...* egy lábjegyzetében, hogy Filmer az előző bekezdés elején említett angol fordítást, Richard Knolles 1606-ban

21 ■ A *Patriarcha* kéziratát 1939-ben megtaláló Laslett 1635 és 1642 közé tette a mű keletkezési idejét. Vele szemben Richard Tuck azon a véleményen van, hogy a kézirat bizonyosan korábban született. Időközben előkerült egy másik kézirat is, amelynek befejezése valószínűleg 1629 tájára datálható, „és ezt módosította Filmer az 1630-as években arra, amelyet Laslett kiadott; de az 1629-es kézirat egy része 1614-ből származhat. Ez az első rész, amely Bellarmine és Suarez álláspontját támadja, egyetlen 1614 után megjelent könyvet sem említi... a második rész, amely főleg az angol parlament történetével foglalkozik, s az 1620-as évek parlamenti politikáját tükrözi, számos, a húszas években megjelent művel foglalkozik (de a harmincas évekből egyvel sem).” Richard Tuck: *Philosophy and government 1572–1651*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993. 262. old. *A Royalists & Patriots: politics and ideology in England 1603–1640*. (Longman, London, 1999.) című könyvének 1996-os kiadásához írt bevezetőjében Sommerville úgy fogalmaz, hogy a *Patriarcha* „1630 körül íródott”. (29. old.) Sajátos módon itt nem említi annak a levélnek a felbukkanását, amely a nagy erudícióról tanúskodó vitát jórészt feleslegessé tette. Közben sajtó alá rendezte a *Patriarcha* új kiadását, melynek bevezetőjében ismertette a datálásra vonatkozó különböző tudós véleményeket, 1989-ben előkerült egy árverésen egy levél, amelyet Georg Rudolph Weckherlin, I. Károly király egyik titkára írt, aki a diplomáciai feladatok mellett a különböző írások kinyomtatásához adandó engedélyekkel is foglalkozott. Az 1632. február 8-án kelt levél a király véleménye alapján nem járult hozzá

Sir Robert Filmer könyve megjelentetéséhez. BL MSS Add 72439. A különös csak az, hogy Sommerville, aki a *Patriarcha* előszavában ismerteti ezt a perdöntő dokumentumot, a vitát összefoglaló bevezetőben nem szól róla.

22 ■ Megjegyzendő, hogy Filmer állítása kevéssé megalapozott. Amint azt a Richard Knolles fordítását 1962-ben kiadó K. D. McRae megjegyezte: „Valójában az állam hat könyve mindkét formát használja, bár az előbbi (commonweale) a gyakoribb.” Kenneth Douglas McRae: Introduction, A 64–65. old. In: Jean Bodin: *The Six Books of a Commonweale*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1962. Ide tartozik, hogy a *Patriarcha* Filmer saját kézírásában fennmaradt változata is ugyanígy tett, bár Sommerville kiadása, amely minuciózusan felsorolja a szövegváltozatok minden eltérését, ezt olykor figyelmen kívül hagyja. Például az angol kiadás 20. old. 5. pont utolsó előtti szakasz utolsó mondatában szereplő commonweal az eredeti kéziratban commonwealth. Cambridge University Library Add. Ms. 7078; 59. old. Nagy Levente erre is tud megoldást: itt a változatosság kedvéért a „társadalom” kifejezést használja (67. old.).

23 ■ Sommerville 1991-es bevezetője XIV. old.

24 ■ *The Six Books of a Commonweale*. London, 1606.

25 ■ Jacques du Puys, Paris, 1576.

26 ■ Féltreértések elkerülése végett: ez Filmer kifejezése.

27 ■ Lásd Giovanni Botero: *Relations of the Most Famous Kingdoms and Commonwealths throughout the World*. Iohn Hauiland, London, 1630.

28 ■ Lásd Luigi Firpo életrajzát a *Dizionario Biografico degli Italiani* XIII. kötetében 352–362. old. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1972.

29 ■ Az 1630-as, tehát a szerző halála után 13 évvel megjelent angol kiadás már a harmadik volt. Ebben az angol fordító Botero művét több fejezettel egészítette ki, melyek közül kettőt az ékezet nélkül, de egyébként hibátlan magyar ortográfiával írt Bethlen Gábor fejedelem erdélyi és magyarországi tetteinek szentelt, *Master Petrus Eugenius Maxai, a Transilvanian borne and servant to the illustrious Prince* beszámolója alapján, aki 15 éves diákként a kolozsvári nagytanplomban tanúja volt Báthory Gábor lemondásának és Bethlen megválasztásának (394–408. old.). Elgondolkodtató, hogy míg a korabeli művelt francia, itáliai vagy angol szerző nem keverte össze a lengyel, magyar és erdélyi viszonyokat, Jagellót és Anjou Lajost, addig ma ez még ezen az égtájon sem természetes...

30 ■ A történelmi ismeretterjesztés olykor nem áll távol Nagy Leventétől. A bevezetőben megemlíti a világirodalom folyamatát, s ehhez hosszú lábjegyzetet csatol, amelyben felsorolja a gazdasági fejlődést, a nagy földrajzi felfedezéseket, a könyvnyomtatást, Kopernikust stb. stb. Nem állom meg, hogy ne idézzek egy félmondatot: „A keresztény hit megreformálását elindító lutheri üzenetre Európa felkapta a fejét...” I. m. 237–238. old.

31 ■ Jean Bodin: *Az államról*. Ford. Máté Györgyi és Csűrös Klára. Gondolat, Bp., 1987. 222. old.

32 ■ Vö. a Károli-Biblia szövegével: „Akkor megfeszítének vele együtt két latrot, egyiket [Ésa 53,12.] jobbkéz felől, és a másikat bal-kéz felől.” Mát. 27, 38.

megjelent munkáját²⁴ használta, s a Sommerville-kiadás ennek alapján adja meg a Bodin-idézetek lapszáma- it. A kötet végén pedig a korabeli mű- vek listájának első tételeként szere- pelteti a *Six Livres de la Republique* (helyesen *Les Six Livres de la Republi- que*) 1576-os első francia kiadását.²⁵ Mindezről nem is lenne semmi baj, noha furcsának tűnik, hogy a korabe- li angol politikai szerzőket nagy eru- dációval soroló politológus miért mel- lözi az általa is alapvetőnek tartott „nagyszerű modern politikust” (221. old.).²⁶ Nos, az eddigiek alapján már nem nehéz választ találni ennek oka- ra: mert Bodint sem ismeri. Sajátos módon erre Filmer egyetlen magyar hivatkozása szolgáltatott igen szemlé- letes példát. A korábban már idézett *A korlátozott monarchia...* befejező ré- szében Filmer történeti példákat so- rolt fel a korlátozott királyság műkö- désképtelenségéről, felhasználva Gio- vanni Botero és Pierre D’Avity leírá- sait Lengyelországról, Dániáról és Svédországról. Botero szerint Len- gyelországnak „teljes mértékben vá- lasztott kormánya van, és inkább arisztokratikus, mintsem monarchi- kus. Az országgyűlésben a jelenté- keny hatalommal rendelkező nemes- ség választja a királyt és korlátozza hatalmát, a királyi szuverenitást szol- galmi fenségévé süllyesztve ezáltal. A mo- narchia ilyen jellegű lekicsinylése La- jos és Jagelló vétségeivel kezdődött, és ez utóbbi azért, hogy a törvénnyel ellentétben örökösödési jogot szerez- zen a lánya meg a fia részére, honorá- riummal és előjogok megadásával akarta a nemesség beleegyezését megszerezni.” (229–230. old.)²⁷ Szó- kás szerint tekintsünk el attól, miért lett a királyi előjogok megnyirbálásá- ból a monarchia lekicsinylése, és fi- gyeljünk arra, hogyan igazít el a fordí- tó jegyzete e történelmi figurák kilé- tét illetően: „Giovanni Botero (1533 körül – 1617) olasz író és a Vatikán tisztségviselője [...] Az alább követ- kező idézetében a Lajos és Jagelló vétségeire való utalást nem tudjuk ér- telmezni: a lengyel trónon egyetlen Lajos ült, a magyar királyként ismert Nagy Lajos (1370–1382), a Jagelló- dinasztia pedig 1386–1575 között nyolc uralkodót adott Lengyelország- nak.” (250–251. old.) Kezdjük az ap-

róságokkal: Botero születését a leg- több forrás 1544-re teszi,²⁸ a Vatikán 1870-ig, a pápai állam megszűntéig nem politikai kategória, hanem a pá- pai rezidenciaként szolgáló palota, Botero nem állt a pápák szolgálatá- ban (Carlo Borromeo milánói érse- kében, Frederico Borromeo kardiná- liséban, a szavojai hercegekében stb. igen). Sokkal durvább hiba az a félre- fordítás, amely szerint Jagelló kívánta volna a lánya számára az örökösödési jogot megszerezni. Botero, pontosab- ban a Filmer által használt, 1630-ban kiadott angol fordítás nem zagyvalta össze a két uralkodót: „King Lewis and Jagello, who to gain the succes- sion in the kingdom contrary to the laws, one for his daughter and the other for his son...” (idézi Filmer 1991. 167. old.)²⁹ Nagy Lajosról, a lengyel trónon őt követő lányáról, Hedvigről (1373–1399), a lengyelek számára Jadwigáról (akit 1997-ben avatott szentté II. János Pál) és a ren- dek által férjül választott Jagelló litván nagyfejedelemről van szó, aki megke- resztelkedvén vette fel a II. Ulászló (1386–1434) nevet mint a lengyelek királya s a Jagelló-dinasztia alapítója. Ő igyekezett biztosítani az örökösö- dést későbbi házasságából született fia, III. Ulászló számára, aki 1434 és 1444 között volt lengyel, I. Ulászló néven pedig 1440-től magyar király. Talán nem értelmezni kellett volna, hanem elővenni akármelyik lexikont vagy történelemkönyvet.³⁰ No meg fellapozni az 1987-ben magyarul megjelent Bodin-kötetet: „jóllehet a magyar, cseh, lengyel és dán állam mindig fenntartotta a választás jogát, akkor is, ha van trónörökös, s ez a jog ma is érvényben van, ám a fiú utód, akit megválasztanak az apa után, job- ban megőrzi a felségjogokat, mint az idegenek, akiktől ezeket mindig meg- vonják; így a monarchia lassanként megerősödik, s erőszak nélkül helyre- áll; ez történt Lengyelországban is egészen Nagy Kázmérig, aki teljha- talmú egyeduralkodója volt az or- szágnak; de unokaöccse, Lajos ma- gyar király, hogy Lengyelország kirá- lya is lehessen, megtett mindent, amit a rendek kívántak; utána pedig Jagel- ló, aki Lajos egyik leányát vette fele- ségül, s megkapta vele a királyságot, még jobban meggyengítette a felség-

jogot, mely mégis új erőre kapott egé- szen Zsigmond Ágost haláláig, aki e nemzetség utolsó férfi tagja volt...”³¹

Azt gondolná az ember, hogy – pestiesen szólva – ezt nehéz „überel- ni”. Nehéz, de nem lehetetlen. Fil- mer 1648-ban, amikor már végérvé- nyessé vált I. Károly király veresége a parlamenttel szemben, indított nyil- vános harcot a királyok istentől eredő jogát, az abszolút monarchiát kétség- be vonó tanok két alapváltozata ellen: az egyik a pápa királyok fölötti hatal- mát hirdető katolikus doktrína, a má- sik a népszuverenitás eszméje. „A korlátozott és vegyes monarchia doktrínájának egyre szélesebb körök- ben történő elfogadása nyilvánvaló jele annak, hogy a monarchiát két tol- vaj, a pápa és a nép keresztre feszítet- te.” (182. old.) Nem vagyok teológus, nem tudom megmondani, hogy Jézus Krisztus szenvedéstörténetének és keresztthalálának ez a forradalmian újszerű beállítása valóban előzmény nélküli, vagy a kereszténység kétezer éves történetében már akadt valaki, aki szerint először a két lator feszítet- te meg Jézust, majd őket a rómaiak. Azt pedig elképzelni is nehéz, milyen távlatokat nyit meg ez a gondolat a Messiás haláláért viselt felelősség évezredes és véres vitájában. (Valaki sürgősen értesíthetné Mel Gibsont, akinek *Passion* című, jövőre bemutatandó filmje körül máris viták rob- bantak ki, mivel egyesek szerint a film – szemben a Vatikán 1965-ben hiva- talosan deklarált álláspontjával – fel- újítja az istengyilkosság vádját a zsi- dók ellen.) De azt tudom, hogy a hit- hű anglikán Filmernek esze ágában sem volt kiforgatni az Evangélium szavait: „Since the growth of this new doctrine of the limitation and mix- ture of monarchy, it is most apparent that monarchy hath been crucified (as it were) between two thieves, the pope and the people.” (Filmer 1991. 132. old.)³²

FILMERRŐL KOMOLYAN

Az eddigiek csupán töredékét jelentik a fordításban fellelhető értelmetlensé- geknek és melléfogásoknak, pedig még említést sem tettünk azokról a kérdésekről, amelyek a jogi és parla- menti szövegek és döntések kapcsán

merülnek fel. Mégis, ideje elszakadni a hibajegyzéktől, s inkább arra keresni választ, mi volt Filmer és a hozzá kapcsolódó patriarchális elmélet jelentősége a XVII. század, a korai modernitás politikai eszmetörténetében. Csupán az a kérdés: lehet-e ebben Nagy Leventére, a bevezető szerzőjére hagyatkozni vagy másként szólva: függetleníthető-e az előszó a fordítástól? A válaszom erre tagadó, de itt koncepcionális okokra fogok hivatkozni. Benyomásom szerint Nagy Levente nincs birtokában annak az eszköztárnak, amelyet az utóbbi évtizedek során a politikai eszmetörténet „cambridge-i iskolája” és a német fogalomtörténeti irányzat alakított ki és alkalmazott igen sikeresen a korai modernitás politikai nyelveinek és e beszédmódok kontextusainak rekonstruálására, s amelynek jeles hazai követői is vannak.³³ E már jó ideje – különösen a XVII. századi angol politikai gondolkodás interpretálásában – megkezdhetetlen eszmetörténeti stratégiát meg sem említve, azt a módszert alkalmazza, hogy rongyszőnyeg-technikával dolgozza egymás mellé a korábbi irodalom néhány megállapítását (a *Bevezetőben* idézett szerzők közül John Figgis könyvének első kiadása 1892-ben, George Sabine-é 1937-ben, Perez Zagorin-é 1954-ben látott napvilágot) anélkül, hogy a konzisztencia problémájával sokat bíbelődne. Sajnos a bevezetőből az is kiderül, hogy Nagy Levente nemcsak olyankor kerül bajba, amikor angoltól fordít, de akkor is, ha saját gondolatait kell értelmes magyar mondatokká formálnia: „Azonban e szilárd alap csak addig áll, amíg a Szentírás hitelessége meg nem kérdőjeleződik, ugyanis ek-

kor a filmeri elvek már tetten érhetők.” „Az, ahogy Filmernek sikerült a patriarchális család és a patriarchális mentalitás prizmáján keresztül megközelíteni a politikai hatalom kérdését, nem hagyható figyelmen kívül.” Bár a mentalitás prizmáján keresztül megközelített hatalom legalább nem anakronizmus, mint a Filmer szövegébe beleaplikált reflektor, most Sir Robert magyar hangját követve mi is „helyezzük az elemzés reflektorfényébe” (49. old.; „to examine an argument”), miben is áll a politikaelmélet sajátossága Nagy Levente szerint: „A politikaelméletekkel foglalkozók műveiben filozófiai és erkölcsi szempontok kerülnek előtérbe, viszont az államfilozófiával foglalkozó gondolkodók figyelembe veszik a társadalmi körülményeket, s ha közvetetten is, de elméleteik tartalmazznak azért eseményleírásokat és elemzéseket. [...] Feltehetőleg az történik, hogy bizonyos tényezők hatása működésbe hozza ezeket a gondolkodóknak az elméjét és akaratát, míg végül egy belső készítő és kényszerítő erő hatására írni kezdenek.” (5. old.) Ezeket a sorokat a *Patriarchát* bevezető tanulmányból idézem, de hasonlókra bukkanhatunk a sorozatszerkesztő korábbi eszme-futtatásaiban Locke vagy Hobbes kapcsán is: „A kedvezőtlen valóság írásra készíti az adott korok elmélkedőit, akik filozófiai rendszerekben egy »jobb« élet, azaz az egyén számára korról korra, nemzedékről nemzedékre egy biztonságosabb és igazságosabb társadalom alapjait próbálják körvonalazni, érintve ezzel az erkölcs központi kérdéseit.”³⁴ Szerintem a politikai filozófusok gondolatai „iránymutató modellként állnak előt-

tünk a tökéletes felé tartó örökös törekvés folyamatában”.³⁵ Tekintsünk el e nagyralátó gondolatmenet kancsal straussianus koncepciójától, ne firtassuk, mi és hogyan hozza működésbe a politikai és államfilozófusok „elméjét és akaratát”, beérnének annyival, ha kiderülne: Filmer és kortársai közül milyen szövegek alapján, kikre alkalmazható ez a megkülönböztetés. Lehet, hogy a régi alkotmány és a common law (Nagy Leventénél: birodalmi szokásjog) alapján érvelő jogászoknak (Coke, Hale stb.) kellene az „államelmélettel foglalkozók” csoportjába tartozniuk, míg mondjuk Locke-nak és Hobbes-nak a másikkba? És vajon ők tudtak erről?

Maradjunk inkább Filmernél. Miért kifogásolom a vele foglalkozó feldolgozások, Figgis, Zagorin, Schochet, Daly és Sommerville szövegtörteléseinek egymás mellé szerkesztését? Természetesen azért, mert az a technika, ami a rongyszőnyegnél kellemes összehatást vagy a kollázsnál esztétikai minőséget eredményezhet, az alapvetően különböző álláspontokat valló eszmetörténeti interpretációk összevegyítésekor csak zagyvaságot tud produkálni. Figgis ábrázolásában Filmer elmélete alapvetően naturalista: a király azért egyedüli birtokosa az abszolút szuverenitásnak, azért áll a törvények felett, mert „a monarchia a természetben alapul [...] Filmer a királyság eredetét a társadalom természetes berendezkedésében próbálja megtalálni, és nem az erőre vagy a nép jóváhagyására alapozza, hanem az emberi természetre, ahogyan azt a Teremtő megformálta.”³⁶ A gondolatmenet sarokköve a királyság és a család, a királyi és az atyai hatalom azo-

33 ■ Lásd például Kontler László: *Az állam rejtelméi*. Atlantisz, Bp., 1997. Ez a monográfia a 91–110. oldalon részletesen tárgyalja Filmer és a királyok abszolút hatalmának más teoretikusait. Horkai Hörcher Ferenc (szerk.): *A korai modern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe*. Tanulmány, Pécs, 1997. Szécsényi Endre: *Társiasság és tekintély: esztétikai politika a 18. századi Angliában*. Osiris, Bp., 2002.
34 ■ Nagy Levente: *John Locke, a modern jogállam elméletének előfutára*. In: Locke 1999. 6. old.
35 ■ Nagy Levente: *Thomas Hobbes*. In: Thomas Hobbes: *Leviatán*. Polis, Kolozsvár, 2001. 6. old.
36 ■ John Figgis: *The divine right of kings*. Peter Smith, Gloucester (Mass.), 1970. 149. old.

37 ■ Uo.
38 ■ Uo. 153. old.
39 ■ Perez Zagorin: *A history of political thought in the history of the English revolution*. Thoemmes, Bristol, 1997. 200. old.
40 ■ Az előbbire példa a *Bevezető* 18–19. oldala. Az utóbbira: „A politikai kötelesség természetességének alátámasztására Filmer sajátos elvet használt, amelyet mai terminológiával a »genetikai-politikai kötelesség elvének« nevezhetünk.” (31. old.) Vö. Gordon Schochet: *The Authoritarian Family and Political Attitudes in 17th Century England*. Transaction, New Brunswick, 1988. 135. old.
41 ■ Uo. 157. old.
42 ■ James Daly: *Sir Robert Filmer and English political thought*. University of Toronto Press, Toronto, 1979.

43 ■ Lásd pl. Peter Laslett: *Sir Robert Filmer: The Man versus the Whig Myth*. *The William and Mary Quarterly*, Vol. 5 No. 4. (Oct. 1948) 523–546. old. „A filmerizmus mindenekelőtt a család felmagasztalása; a házi társadalom szabályait változtatja a politikai tudomány elveivé.” 544. old.
44 ■ Nagy Levente: *Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban*. *Politikatudományi Szemle*, 2002. 3–4. 236. old.
45 ■ Daly: *i. m.* 116. old.
46 ■ Uo. 150. old.
47 ■ London, 1593.
48 ■ Sommerville 1982-es cikke tartalmazza a kérdéskör részletes tárgyalását: *From Suarez to Filmer: a reappraisal*. *Historical Journal*, 25, 3 (1982) 525–540. old.

nosítása. Ez nem alapvetően új eszme ugyan, de Filmert megelőzően csak egy metafora, amely nála alakul át „az abszolutista politika egyetlen racionális rendszerét megalapozó érvelés-sé”.³⁷ Ebből az is következik, hogy Filmer naturalista érvelése nemcsak Locke, de Rousseau számára is előképzíti az utat, mivel a politika teológiai koncepciójával szemben a természetes jogokra épít. De ugyanezen ok miatt Filmer a királyok isteni jogát valló elmélet hanyatlásának hírnöke is, mert „Burke érvelése, amellyel szembezállt a forradalmi idealisták rendszerével, éppúgy alkalmazható Bellarmine elméletére a pápa főségéről, mint I. Jakab vagy Filmer elméletére a monarchia javára”.³⁸

Perez Zagorin vitatta Figgis érvelését. Szerinte ugyanis az isteni jogból eredő királyi hatalom doktrínája nem tartalmazta azt az állítást, hogy a király egyedül, tetszése szerint hozhat törvényeket, mert „ezt a tételt szinte egyetlen royalista szerző sem támogatta”, kivéve Filmert, akit éppen ez, a még barátai által sem vallott felfogás tesz a korszakban egyedülállóvá és kiemelkedően fontossá. Ő fogalmazta meg a leginkább becsúgyó és bizonyos értelemben az egyetlen koncepciót a korszakban, amely szigorú értelemben véve megérdemli „a királyok isteni jogának elmélete” nevet, amely „egyaránt ruházza fel a monarchiát a vallás és a természet szentesítésével”. Nem meglepő, hogy Zagorin megfordítja Figgis Burke-ra vonatkozó állítását is: „Filmer patriarchalizmusa elkerülhetetlenül sugallja az összehasonlítást Edmund Burke gondolataival. Mindketten magasztalták a szokásokat és a hagyományt, és óvtak az újító hajlamtól, amely a természetes jogok nevében kívánta megszakítani a történelmi folyamatosságot.” (Az én kiemelésem – M. A.)³⁹ A folytatást nem idézem, hiszen Zagorin gondolatmenetét a Filmer–Burke párhuzamról, beleértve a fent idézett mondat kissé kifacsart változatát – természetesen forrás megjelölése vagy hivatkozás nélkül – Nagy Levente részben a főszövegben, részben egy terjedelmes lábjegyzetben közli, nem hagyva ki az alkalmazmat a magyar nyelv újabb kerébe törésére: „a megszokotthoz való apadhatatlan ragasz-

kodása kiemelkedően végigvonul írásain” (39. old.), „mindkettőjükben egy-egy hagyomány tetőződik” (245. old.). Miért nem mindjárt a tradicionális dagálya?

A patriarchális politikai gondolat történetének első historikusa, Gordon Schochet – akitől Nagy Levente ugyancsak bőven, olykor szabadon kölcsönöz⁴⁰ – képtelenségnek tartotta Filmer és Burke összekapcsolását. Szerinte a társadalmi változás historicista vagy fejlődéselvű koncepciója, amely az intézmények történelmi feltételezettségét és tartósságát tekinti a társadalmi és politikai életképesség alapjának, mint ahogy Burke vélekedett, azt hangsúlyozza, hogy a „változásnak fokozatosnak kell lennie, és összhangban kell állnia a fennálló és kialakuló gyakorlattal. De éppen ez volt az, amit Filmer teljes erővel tagadott. Nem volt elmélete a változásról és a társadalom fejlődéséről [...], s az, ahogyan ő értelmezte az angol jogot, antagónisztikus ellentétben állt a tradicionális és az időbeli szerves fejlődés elképzelésével.”⁴¹

James Daly, aki néhány esztendővel Schochet után publikálta az első – és mindmáig egyetlen – Filmernek szentelt monográfiát⁴², úgy gondolta, hogy a royalista elmélet Filmer által képviselt koncepciója olyannyira különböző a vele egy csoportba sorolt többi szerzőétől, hogy indokolt önálló „filmerizmusnak” tekinteni. A már Peter Laslett által is használt kifejezés⁴³ meglehetősen szerencsétlen – nem is terjedt el az irodalomban – hiszen „izmusnak” inkább valamilyen kialakult, követőkkel rendelkező eszmerendszert, szellemi irányzatot szokás nevezni, Daly viszont éppen Sir Robert politikai felfogásának eredetiségét és unikalitását akarta érzékeltetni vele. Nagy Levente 2002-ben megjelent tanulmányában magyarázat nélkül átveszi a kifejezést: „ismeretünk Locke monumentális művéről, a *Két értekezésről* nem lehet teljes a filmerizmus megértése nélkül”,⁴⁴ és a *Patriarcha* bevezetőjében lényegében ugyanígy használja. Ez azért is furcsa, mert míg a korábbi szöveg nem tárgyalta Filmer eredetiségének kérdését, a bevezető viszont megkérdőjelezi azt: „Annak ellenére, hogy számos szakember a patriarchális elv legjelentősebb kifej-

tőjeként tartja számon és az angol royalizmus egyik legkiemelkedőbb meghirdetőjeként könyveli el (mint például John Hall), Filmer mégsem teljesen eredeti, hiába írja úgy *Patriarcha*-ját mintha az valóban egészen újszerű lenne.” (xx. old.) Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy a derék richmond-i úriember, akit Nagy Levente korábban látnoki képességekkel ruházott fel, itt „szakember” lesz, vagyis ha jól értem, egyike a XVII. századdal foglalkozó történészeknek. Pedig ő csak annyit tett, hogy 1656-ban a névtelenül megjelent *Anarchy* „jeles szerzőjére” hivatkozva fejtette ki: azok a valódi gavallérok („*true cavaliers*”), akik a király oldalán harcoltak a polgárháborúban, most engedelmességgel tartoznak Cromwellnek, mert minden hatalom Isten rendelése, és őt is a gondviselés emelte uralomra. „Hall egyike volt a nagyon kevés embernek, aki egyáltalán törődött azzal, amit Filmer mondott”,⁴⁵ de tegyük hozzá, nincs adat arra, hogy egyáltalán tudta, kicsoda a névtelenül megjelent mű szerzője. Daly összefoglaló értékelése így summázza a filmerizmus helyét: Filmer royalista volt, de több is és kevesebb is annál, mert olyan eredeti és független nézeteket vallott, amelyek egyedülállóvá teszik. „A politikai elmélet olyan integrált rendszerét hozta létre, amelyhez hasonlót egyetlen, a royalizmus főáramához tartozó gondolkodó sem, s ez a rendszer nem is volt az övék. [...] Talán itt az ideje, hogy a filmerizmust a saját jogán tekintsük, ne pedig a royalista gondolat egyik alesetének.”⁴⁶ Noha Daly számos fejtegetése is – hogy úgy mondjam – visszhangra lel Nagy Leventénél, ezen a ponton nem követi őt, mivel a bevezetőjéből fent idézett mondat s az utána következők Hadrian Saravia 1593-ban megjelent *De Imperandi Autoritate* című művére⁴⁷ hivatkozva megkérdőjelezi Filmer feltétlen eredetiségét. A „patriarchális elveket rögzítő, az abszolút és oszthatatlan hatalom szükségszerűségét” hangoztató Saravia munkáját sem Schochet, sem Daly nem ismerte, de Sommerville igen, s bevezetőjében részletesen foglalkozik vele,⁴⁸ amit Nagy Levente átvesz tőle, anélkül, hogy idézné (bár ezt talán már felesleges újra említeni). A *Patriarcha*

hátsó borítóján olvasható szöveg nyomatékosítja a terminus fontosságát: „az Angliában kibontakozó politikai válság körülményei között a filmerizmus ideológiai fegyverként szolgált a toryk számára a whigek elleni harcban.” Ezek után aligha világos bárki számára, mit is gondoljon a „patriarchalizmusra épülő filmeri szuverenitás mint a királyi abszolutizmus egyik legfontosabb elméleti kifejeződését” illetően. Talán jobban hozzásegít „a filmeri gondolatok megértéséhez, mai értelmezéséhez”, ha idézek néhány mondatot Sommerville fejtegetéséből, amelyek a koramodern európai politikai gondolkodás legjobb egykötetes összefoglalásának tekintett *Cambridge history of political thought 1450–1700* abszolutizmus-fejezetében olvashatók: „Filmer *Patriarchájának* pontos keletkezési ideje bizonytalan [...], de ez szerencsére történetileg kevésbé érdekes, mivel a benne kifejtett politikai doktrínák alapvetően nem voltak eredetiek. Leghíresebb állításainak jó részét I. Jakab korának teoretikusai hangoztatták, sőt már az Erzsébet-kori Saravia is. [...] Az a gondolat, hogy a királyi hatalom lényegében patriarchális és hogy az első atyák királyok voltak alattvalóik (és gyermekeik) fölött, viszonylag közkeletű volt Angliában a XVII. század elején. [...] Filmer patriarchális elméletének egyetlen újítása az a következtetés volt, amellyel ezt kifejtette. De más kérdések tárgyalásában sem volt eredeti.” Az abszolutizmus patriarchális elmélete nem talált igazán visszhangra Bodin és Bossuet hazájában, Franciaországban,⁴⁹ „s ennek okai homályosak. Filmer befolyásának valószínűleg kevés köze volt az elmélet angliai népszerűségéhez. A patriarchalizmus vélhetően népszerűbb volt Filmer előtt, mint utána, s kevés szerző idézte őt. [...] Természetesen a patriarchalizmus a királyok isteni jo-

gáról szóló elmélet egyik változata volt. Más szavakkal, a patriarchalista elmélet hívei szerint a királyok hatalma egyedül Istentől ered. Franciaországban az abszolutizmus sok híve nem fogadta el ezt az álláspontot. A jogászok és a teológusok jelentős része továbbra is úgy tartotta, a királyi hatalom úgy keletkezett, hogy a nép átruházta a hatalmat.”⁵⁰

Sommerville álláspontjával természetesen nem kell egyetérteni. Reflektálni azonban illik rá, különösen akkor, ha valaki – mint láttuk – oly könnyedén sajátítja magáévá a gyakran használt és ritkán idézett angol kiadás bevezetőjét és apparátusát. Annál kevésbé kell maradéktalanul elfogadni a kiváló történész álláspontját, mert előszava, illetve idézett fejtegetése egyaránt szűkmarkúan bánik Filmer kontextusának bemutatásával, a háztartás és állam párhuzamát, illetve azonosságát megfogalmazó, antik gyökerű kora modern ökonomiai diskurzussal pedig sem ő, sem a *Cambridge history* többi szerzője nem foglalkozik. Az egy évtizede megjelent kötet még fájóbb hiánya, hogy a patriarchális politikai elmélet tárgyalásakor mellőzi a családra vonatkozó koncepciók bemutatását az európai politikai gondolkodás történetében. Márpedig ha valahol, akkor e ponton nem a gender studies divatjához történő alkalmazkodás diktálja a kérdés elemzését, hanem az a tény, hogy a nyugati politikai gondolkodás kanonizált szerzői évszázadokon át elengedhetetlennek tartották a család konceptualizálását a politikai közöség elemzése során.⁵¹

HÁZTARTÁS ÉS HATALOM

Filmer patriarchális elméletének genealógiáját rekonstruálva az irodalom két tényezőre szokott hivatkozni: a Stuart-korabeli családmoddellre és a

szerző nőgyűlölő beállítottságára. Az első szerint a család és állam azonosításán alapuló politikai elmélet kiindulópontja a korabeli angol társadalom realitása: a család a társadalom alapegysége, élén a családfővel, akinek a többiek engedelmisséggel tartoznak. Irodalom- és társadalomtörténészek egybehangzó véleménye szerint a XVII. század, Stuart Jakab trónra lépése negatív változást hozott a nők helyzetében és megerősítette a családon belüli abszolút apai hatalmat.

Ez az interpretáció Peter Laslett 1949-es Filmer-kiadásának előszavát kezeli kiindulópontként. Laslett szerint Filmer nem fogalmazott meg koherens politikai elméletet, csupán a Bibliából – mint a világ és az emberi társadalom természetéről szóló teljes igazság kinyilatkoztatásából – vont le következtetéseket az emberi társadalom eredetéről és a tagjait összefűző kötelékről. Bár a XX. század közepi olvasó számára az a szöveg, amely I. Károlyt Ádám egyenes leszármazottjának és hatalma örökösének tekint, csaknem ugyanolyan képtelenségnek tűnik, mint az, hogy „a hal az iszapból foganhat” (Isaac Walton), Filmer *Patriarchját* az teszi értékes történelmi dokumentummá, hogy megmutatja, milyen erős és állandó volt a „patriarchális családforma és a politikai problémák patriarchális felfogása az európai kultúrában”. A patriarchális család intézménye és intellektuális tradíciója, amely a családot helyezte minden társadalmi intézmény középpontjába, egyszerre volt rendkívül stabil jelenség és minden korabeli gondolkodót befolyásoló álláspont. Paradox módon a korai újkor nagy kulturális változásai, a reformáció, a puritanizmus stb. legalábbis Angliában nem gyengítették, hanem megerősítették az atyai hatalom, az authoritarianizmus keresztény hagyó-

49 ■ Laslett az 1949-es kiadás bevezetőjében azt írta: „Valószínű, hogy Filmer közvetlenül hatott Bossuet-re, Rousseau pedig hivatkozott a patriarchalizmusra, ami egyenesen Filmerre látszik célba venni.” Peter Laslett: Introduction. In: Sir Robert Filmer: *Patriarcha*. Blackwell, Oxford, 1949. 41. old.
50 ■ J. Sommerville: Absolutism and royalism. In: J. Burns: *Cambridge history of political thought 1450–1700*. Cambridge, 1991. 358–360. old.
51 ■ Jean Bethke Elstain (ed.): *The Family*

in *Political Thought*. The University of Massachusetts Press, Amherst, 1982.

52 ■ Laslett: *i. m.* 23. old. Laslett álláspontját Nagy Levente a *Bevezető* 19. oldalán visszhangozza.

53 ■ Anthony Fletcher: *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*. Yale University Press, New Haven, 1995. 204. skk.

54 ■ Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. (rövidített kiadás) Penguin, London, 1990. 93–146. old.: The Restricted Patriarchal Nuclear Family.

55 ■ Fletcher: *i. m.* 205. old.

56 ■ Paul Monod in: *History of European Ideas*, vol. 17. No. 2–3. 1993. március–májusi szám, 367–368. old. Az idézet Filmer: *Observations upon Aristotle's...* In: Filmer 1991. 259. old.

57 ■ Julia Rudolph: Rape and Resistance: Women and Consent in Seventeenth-Century English Legal and Political Thought. *Journal of British Studies* 39 (2000. április) 157–184. old.

mányát. Amikor Filmer feltételezte, hogy a család mindig patriarchális volt, és mindig az is lesz, joggal bízhatott abban, hogy ezt senki nem vonja kétségbe. Ráadásul saját életvilága, a gazdag kenti földbirtokos háztartása éppúgy a patriarchális háztartás világát példázta, mint a Royal Household, ahol egyik öccse és egyik fia is ceremonialis tisztséget viselt. Mindebből ő és olvasói egyaránt arra következtethettek, „hogy a politikai társadalom maga egészében nem több mint a patriarchális háztartás kiterjesztése”. Mi több, az apai hatalomra, a nők alacsonyabb rendűségére, az elsőszülöttségi jogra és a tulajdon öröklésének ebből fakadó szabályaira épülő patriarchalizmus az európai társadalom és jog számára még a XX. század közepén is irányadó maradt – vélte Laslett, vagyis miközben politikai értelemben archaikussá vált, gazdasági téren, a tulajdont illetően lényegében tovább élt, s ebben az értelemben „a kapitalizmus egyik alapvető, talán az alapvető előfeltevése volt”.⁵²

Laslett, akinek Filmer és Locke-kiadásait a „cambridge-i iskola” közvetlen előzményeiként szokás emlegetni, később a középkortól az ipari forradalomig ívelő korszak történeti demográfiájának, házasság- és családkutatási irodalmának lett iskolatemető egyénisége. A patriarchalizmus jórészt az ő hatására eszmetörténeti kategóriából család- és társadalomtörténeti korszak-meghatározással lépett elő az angol történetírásban. Anthony Fletcher, a *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800* című, 1995-ben megjelent összefoglalás szerzője⁵³ lényegében tudományos közmegegyezésként mutatja be s csak óvatosan árnyalja az előző képet. Szerinte a kutatók már régóta felismerték a patriarchális család mint a társadalmi rend talpköve jelentőségét a kora modern Angliában. Harminc évvel ezelőtt jelölte ki Christopher Hill a kutatás feladatát a protestantizmus, a család és a háztartás viszonyainak vizsgálatában, amit azóta sokan folytattak. Bár Fletcher túlságosan sematikusnak tartja Lawrence Stone állítását arról, hogy az 1530 és 1660 közötti periódust a nukleáris család fejlődése patriarchális szakaszának le-

het tekinteni, lényegében nem mond ellent neki. Stone három lényeges és összefüggő mozzanatot emelt ki: nőtt a szűk családi mag, és csökkent a környező tágabb rokonság szerepe, nőtt az érzelmi kapcsolatok, és csökkent a gazdasági kapcsolatok fontossága, erősödött a családon belül már korábban meglévő patriarchális hatalmi viszonyok jelentősége. Az utóbbi pontot részletezve úgy vélekedett, hogy 1450 és 1630 között az egyház és az állam is erőteljes, új elméleti és gyakorlati segítséget nyújtott a férj és az apa despotikus tekintélyének, vagyis a patriarchális gondolatnak. Noha a reformáció erősítette a házasság szerződéses jellegét, és tágabb teret engedett a válás lehetőségének, ami a Tudor-korszakban érzékelhető is volt, a későbbiekben nemcsak az anglikán egyház, hanem a kánonjog elveihez való visszatérést ellenző puritánok is hangsúlyozták a férji és atyai hatalom jelentőségét.⁵⁴ Az ország vezető puritán lelkészei közül számosan kísérelték meg újrafogalmazni a patriarchális családmódellet mint a tekintély és engedelmesség alapját az 1590-es és az 1640-es évek között. Köreikben állandó beszédtema volt az istenes háztartás. „A család egy kis állam – hangoztatta William Gouge –, egy iskola, ahol megtanuljuk a kormányzás alá rendelés első elveit és alapjait.” „Miként minden ember háza az ő vára – nyilatkoztatta ki Richard Brathwaite –, úgy a családja az ő magánállama (*private commonwealth*), amelyben, ha nem tartják tiszteletben a helyes kormányzást, nem lehet mást várni, csak zűrzavart.”⁵⁵ Vagyis háztartás és állam Filmernél kiteljesedő azonosítása olyan analógia, amely hosszú eszmetörténeti pályafutása során akkor fogalmazódott meg a legtisztább formában, amikor a Szentírásra hivatkozó régi patriarchalizmus látszólag harmóniába került a családmodellel és az uralkodói ideológiával. (I. Jakab beszédeiben és értekezéseiben királysága férjeként és alattvalói atyjaként írta körül saját királyi autoritásának természetét.) Politikai elméletként Filmer koncepciója már kuriozitás volt, de – ha elfogadnók az idézett interpretációkat – történeti leírásként van létjogosultsága.

A PATRIARCHA ÉS FELESÉGE

Más véleményen van a Sommerville-kiadás egyik recenzense, Paul Monod, aki szerint az abszolút érvényű férfidominancia koncepciója nem a kor társadalmi feltételeit tükrözi, hanem „csupán” Filmer nőgyűlölő beállítottságában gyökerezik. „A nők fennhézó semmibevétele” határozta meg álláspontját, számára a „nők rendeltetése csak az engedelmesség – és ez egy olyan ember véleménye, akinek kilenc húga volt. Csupán egy szégyentelen nőgyűlölő írhatta azt a római Lukretiaról, akinek megerőszkolása vezetett a római király, Tarquinius elűzéséhez, hogy »inkább kívánta azt, hogy szűznek tartsák, mintsem azt, hogy szűz maradjon»”.⁵⁶ Lukretia megerőszkolása a korabeli politikai diskurzus egyik gyakran használt retorikai eleme volt, ahol az erőszak, az ellenállás, a beleegyezés mitológiai és történelmi példái fontos szerepet töltek be a korlátlan uralkodói hatalom és a zabolátlan vágyait követő tirannus azonosításában.⁵⁷ A korlátlan és önkényes uralkodói hatalom eszméjét valló Filmer fogalmilag kizárta a tirannikus hatalomgyakorlás lehetőségét, de Monod divatos és politikailag korrekt magyarázata nem állja meg a helyét. Megírásakor szerzője már ismerhette volna Filmer nyomtatásban először 1987-ben kiadott kéziratát, amelynek a közzétevő Margaret Ezell *In Praise of the Vertuous Wife (A derék asszony dicsérete)* címet adta. A befejezetlen formában fennmaradt írás alapjában bibliai szövegeket és hozzájuk fűzött magyarázatokat tartalmaz, mindenekelőtt a *Példabeszédek* könyvének idevágó részleteihez kapcsolódva. Ismeretes módon az Ószövetségben elsősorban a Példabeszédek könyve 31. fejezete (Péld. 31.10–31, „a derék asszony dicsérete”) mutat hasonlóságot az antik ökonomiai irodalom (Xenophón, Pseudo-Arisztotelész) némely passzusával, anélkül azonban, hogy az egyén-háztartás-állam peripatetikus háromszögére emlékeztető összefüggő elméletet tartalmazna. A Példabeszédek könyvében ábrázolt „háziasszony” azonban olyan hatalommal látszik rendelkezni egész háztartása fölött, irányítva annak minden

tevékenységét: „eledelt ád az ő házá-
nak, és rendel ételt az ő szolgálóleá-
nyinak”, „gondolkodik mező fölől, és
megveszi azt; az ő kezeinek munkájá-
ból szőlőt plántál”, „markát megnyit-
ja a szegénynek, és kezeit nyújtja a
szűkölködőnek”, „az ő száját bölcsen
nyitja meg, és kedves tanítás van
nyelvén” (Károli Gáspár fordítása),
amely már a Talmud kommentátorai-
nak is gondot okozott, ezért úgy ma-
gyarították, hogy Salamon király itt
csak apjára, Dávidra utalt, aki már
anyja méhében zsolttart énekelt (Be-
rakhot 10 A).⁵⁸ Szent Ágoston is
szükségesnek érezte, hogy a szöveget
allegorikusan értelmezze. A derék
asszony ószövetségi leírását a közép-
kori kommentárok is az egyház jelké-
peként, s nem a családfe hatalma alá
rendelt földi asszony „tükörként”
interpretálták, szemben a korai görög
egyházatyákkal, akik a salomoni pél-
dabeszédet a szorgos, gondos és erős
asszony leírásaként idézték. Sabine
Krüger idézi Nazianzi Szent Ger-
gelyt, aki édesanyját azzal dicsérte,
hogy háza jólétéről azokat az útmuta-
tásokat követve gondoskodott, me-
lyeket Salamon az „erős asszonynak”
tanácsolt.⁵⁹ A másik ószövetségi for-
rás Jézus, Sirák fiának könyve, amely-
ben – ellentétben a Salomonnak tu-
lajdonított példabeszédekkel – erőtel-
jesen érvényesül a családfe hatalmá-
nak fontossága. Sevillai Isidorus a két
szöveg különbségét abban látta, hogy
az elsőt allegorikusan, a másodikat
vizuálisan szó szerint kell érteni.⁶⁰

A *Patriarcha* szerzője, akit Tyrrell és
Locke egyaránt élesen támadott
azért, mert megcsonkította az őt dík
parancsolatot, kihagyva belőle az
anya tiszteletét, ebben az írásban sok-
kal kiegyensúlyozottabb nézetekről
tett bizonyosságot. Ezt két idézettel sze-
retném érzékeltetni: „Kezeit veti a fo-

nókerékre és kezeivel fogja az orsót” –
szól az Írás. Filmer szerint a fonóke-
rék és az orsó „nem csupán minden
testi, hanem minden szellemi munkát
is jelent. Ha bármelyik nő kiváló a
seborvoslásban, gyógyításban, az ál-
lam kormányzásában (*government of
a commonwealth*), éppúgy nem sza-
bad őt a fonókerékhez kötni, mint a
fejedelmet az ekéhez.” „Minden hiva-
tás közül a kereskedő a legveszélye-
sebb, mégis egy nő abban is képes
követni a férfit, még ha gyengébb
mértékben is, vagyis nincs annyira
különböző erénye a férfinak, hogy a
nő ne remélhetné bizonyos mérték-
ben elsajátítani, mert még a hájtást,
a háborút és az országok kormányzá-
sát is nők vitték gyakorta sikerre,
amire Dido királynő lehet a példa
vagy még inkább Erzsébet királynő,
mert az ő idejében mindezek virág-
zottak.”⁶¹

ÖRDÖGÖK ÉS SZAMARAK

Térjünk vissza a *Patriarcha* első olda-
laihoz. Filmer itt szükségesnek tartja
kijelenteni, hogy értekezésében bizo-
nyos határokat nem kíván átlépni:
nem akar az államtitkokba (*arcana
imperii*) avatkozni, hiszen ezek csak a
fejedelemre és az államügyekkel fo-
lyamatosan foglalkozókra tartoznak.
„Saját szakmájában a legegyszerűbb
mesterember is megkapja az implicit
bizalmat, mennyivel inkább jogosult
erre a fejedelem a kormányzat mély-
ségei titkait illetően.” Nem véletlen,
hogy Nagy Leventének ezekbe a
mondatokba (is) beletörik a bicskája
(„saját szakterületén a legegyszerűbb
mesterember is titoktartó” (45. old.)
– pótolja ki a szerinte nyilván sovány
filmeri gondolatot: „An implicit faith
is given to the meanest artificer in his
own craft.” (4. old.) – mert ő a *Patri-*

archa alapján nem jogosult erre a bi-
zalomra. Amit produkált, s amiben
közreműködött a fordítást az eredeti-
vel összevető Kovrig Bence és a ki-
adói szerkesztő Vofkori Mária (vajon
mivel?), arra egyetlen szó illik: kon-
tármunka. Vagy ezúttal elfogadva a
fordítás szóhasználatát, az eredmény
„a kifejezhetőség területén kívül esik”
(84. old.) (*cannot sufficiently be expres-
sed*). A kérdés csak az, miért kölcsön-
zi tekintélyét egy jó nevű és teljesít-
ményeire joggal büszke erdélyi ma-
gyar kiadó olyan vállalkozásnak,
amely nem felel meg a tudományos-
ság Kolozsvártól és Budapesten egy-
formán érvényes mércéjének. Össze-
állítani és kiadni egy ilyen sorozatot,
benne magyarul eddig nem hozzáfér-
hető szerzőkkel, ritka lehetőség és ko-
moly felelősség egyszerre. Elpocsé-
kolni az alkalmat, selejtre költeni a tá-
mogatók adományát pedig méltatlan
cselekedet.

Filmer politikai értekezéseiben rit-
kán használt hasonlatokat vagy meta-
forákat. Az egyik kivétel az angol, a
francia és a spanyol monarcha hely-
zetének összevetése: „Spanyolország
királyát az emberek királyának (*king
of men*) mondják, mert alattvalói
készségesen engedelmeskednek neki,
Franciaországát a szamarak királyá-
nak (*king of asses*) a határtalan adók
és terhek miatt, de Anglia királyát az
ördögökének (*king of devils*), mert
alattvalói gyakran fellázadnak, és
megfosztják uralkodójukat a tróntól.”
(Az én fordításom – M. A.) Egy olyan
fordítóval kapcsolatban, aki kifejezet-
ten vonzódik Freud nevezetes termi-
nusához, az elfojtáshoz – oda is be-
toldja, ahol az angol szövegben még
hasonló értelmű szó sem fordul elő:
„demokrácia elfojtását sugallja” (48.
old.); „az erényesek elfojtásában része-
sülnek” (77. old. *virtuous men kept*

58 ■ I. Epstein (ed.): *The Babylonian Talmud*.
The Soncino Press, London, 1948. 52. old.

59 ■ Sabine Krüger: Zum Verständnis der
Oeconomica Konrads von Meigenberg. In:
*Deutsches Archiv für Erforschung des Mittel-
alters* Bd. 20. (1964) 475–561., 521. old.

60 ■ Lásd: Migne PL. 83. 164. skk. idézi
Krüger: *i. m.* 523. old., továbbá tanulmányo-
mat: Madarász Aladár: Hogyan lett politikai a
gazdaságtan? In: *BUKSZ*, 1994. ősz,
296–306. old. Hozzá kell tennem: e tanul-
mányban magam is úgy érveltem, hogy a
háztartást Arisztotelész nyomán összetett
közösségként kezelő középkori szerzőkkel

szemben „a bibliai teremtéstörténetre és
Arisztotelészre hivatkozó Filmer patriarkális
érvelése viszont a háztartásmodell despoti-
kus lehetőségeit használta ki”. Amikor ezt ír-
tam, én sem ismertem a szóban forgó szö-
veget, ezért az az állításom, hogy Filmer fel-
fogása azonos a barokk háztartáskönyvek
szemléletével, az okosan gazdálkodó csa-
ládfe és a *Landesvater* analógiájával, ennek
fényében pontosításra szorult.

61 ■ Margaret Ezzel: *The Patriarch's Wife*.
North Carolina University Press, Chapel Hill,
1987. 186–187., ill. 183. old. Mi több, Fil-
mernek még a házastársi magatartás szabá-

lyaira is volt gondja: „let no ye husband kill
the spirit of the wife wth bitter lookes,
wodes, deedes; wch make her of a rib to be-
come an excrement.” *Uo.* 182. old. Érdemes
megjegyezni, hogy az Erzsébet-kori politikai
irodalom egyik meghatározó írásában (Tho-
mas Smith: *De Republica Anglorum* 1577)
a szerző a családot arisztokratikus uralmi
formaként határozta meg, ahol a férj és fele-
ség együtt kormányozza a háztartást, felvál-
tva parancsolnak és engedelmeskednek egy-
másnak (*thus they obeyeth and com-
mandeth the other and they two together ru-
le the house*). 13. old.

under) –, óhatatlanul a freudi elvétés közhelye jut eszembe, amikor az embereket népnek, az ördögöket pokolnak, a szamarakat pedig baklövésnek magyarázza. Igen, Nagy Levente *Patriarchája* a baklövés király(ság)a.

Jó lenne, ha e fontos sorozat további kötetei, különösen az új fordítások olyan igényes fordítói, szerkesztői stb. műhelymunka nyomán kerülnének az olvasó kezébe, amely feledhetővé teszi a Filmer-kiadás baklövéseit.

MADARÁSZ ALADÁR

Lábjegyzet helyett

Dr. John William Polidori: A vámpír Ford. Benedek Szabolcs. Dekameron Könyvkiadó, Budapest, 2003. 95 old., 1450 Ft

John William Polidori doktort, *A vámpír (The Vampyre)* című szöveg szerzőjét Lord Byron orvosaként említi a szakirodalom. Népszerű irodalomtörténeti adalék – szenzácójellege miatt olykor akár a bulvárlapok témájává is válik – az a kis történet, amely szerint Lord Byron, Percy Bysshe Shelley, Mary Shelley (aki akkor még csak Mary Godwin, s egyébként a híres irodalmár és egyben gótikus regényíró, William Godwin lánya), Claire Clairmont (Byron Allegra nevű lányának édesanyja, Byron akkori szeretője) és a fent nevezett Polidori doktor 1816 júniusában, Svájcban, kísértethistóriák olvasásával és írásával multatta az időt: laudandum-kortyolgatás és szabad szerelem gyakorlata közben folytatták e tevékenységüket.

Byronék és Shelleyék története a filmművészetet is megihlette,¹ szépirodalmi alkotások ugyancsak utalnak rá. Federico Andaházi-Kasnya egyik regénye, *A harmadik nővér (Las Pidasos)*,² fikció és dokumentum érdekes egyvelegére épül, s a nyitva hagyott kérdések játéka valósul meg benne, bizonytalanságban tartva az olvasót, vajon mi is történt valójában, s mi nem; olyan esztétika rajzolódik ki a műből, amely az egész irodalmat – főként a romantikus alkotókat – az „ördög cimborájává” teszi.³

Ha kíváncsiak vagyunk azokra a művekre, amelyek ilyen körülmények közt íródtak, hamar rálelhetünk Polidori szövegére – amely nem éppen ekkor keletkezett ugyan, ám sok köze van ezen alkalomhoz.⁴ Nem nehéz tehát hozzáférni a szöveghez, Benedek Szabolcs pedig végre le is fordította.

Az 1816. júniusi, a Genfi-tó partján, Lord Byron bérelte Villa Diodati-ban zajló svájci napok terméke még két másik szöveg is. Elsőként természetesen Mary Shelley azóta híressé vált *Frankenstein* című regénye említendő, másodsorban pedig Byron talán kevésbé ismert töredéke, a *Fragment of a Novel*, melyet szerzője az

1816. június 17-i dátummal látott el. Az irodalomtörténetben közismert, hogy annak idején, 1819-ben, amikor Polidori szövegét a *New Monthly Magazine* leközölte, Byronnak tulajdonították, s amikor kiderült, hogy a szerző Polidori, plágiummal vádolták meg.⁵ Talán ezért fordulhat elő, hogy a kritikai kiadások a Polidori-szöveget a Byron-féle töredékkel együtt közlik. Ha e témában komoly kiadványt kívánunk készíteni, ha a fordítást a megfelelő szövegkörnyezetben akarjuk elhelyezni – s ezen nem pusztán az izgalmasnak tetsző keletkezéstörténet elmesélését értem, utószó gyanánt –, akkor bizony kihagyhatatlan a Byron-féle töredék. Byron Augustus Darvell nevű hőse ugyanis rokona lehet Polidori Lord Ruthvenjének. Nem pusztán arról van szó, hogy Lord Ruthvent (akinek neve egyébként az újabb verzióban⁶ már Lord Strongmore) a fiatal doktor Lord Byronról mintázta – akire ráadásul több okból is halálisan féltékeny volt Polidori –, illetve Lady Mercer Lady Caroline Lamb⁷ (szintén Byron egyik szeretője) karikatúrája kíván lenni, hanem arról is, hogy a két szöveg együttes ismeretében láthatja az olvasó is, jogos-e avagy sem a plágium vádja. Ha egy kiadás nem pusztán a vámpírhistóriák ígerte izgalmakat igyekszik kiváltani, erről a kérdésről legalább az utószóban illik szólnia.

Nem helyes bestsellerré silányítani a művet, amely nem kanonizált ugyan, de mindenképpen a világirodalom történetének egyik figyelemre méltó szövege. Nem művészi megformáltsága miatt, hanem mert ez az első vámpírhistória a szépirodalomban – mint arra az utószó szerzője is kitért, a vámpírmítosz gyökereit a folklórban is kereshetjük –, s ez érdekessé teszi az irodalomtörténet számára. A kritikai kiadások léte, a műnek az angol irodalomtörténetben betöltött szerepe is alátámasztja ezt. Az utószó szerzője, Regényi Huba említi a Byron-töredéket, de mindössze egy-két mondatnyi kitérőt szentel neki: „Hogy Byron töredékét használta fel ehhez [ti. Polidori], ma már kevésbé lényeges.” (69. old.) Polidori rövid hozzászólása – amelyre Regényi Huba is hivatkozik – arról, mennyiben plagizálta Byront, szintén szerepel az egyik kritikai ki-

1 ■ Így az angol filmvilág „fenegyerekét”, Ken Russellt (a *Gothic – Gótika, avagy a Szellem éjszakája* – c. 1986-os film rendezőjét), aki például a Liszt-életrajzot parodizáló és újrairó művéről ismeretes, valamint arról, hogy más „botrányos” alkotások mellett *Ördögök* című filmje (amely nem a Dosztojevszkij-regény adaptációja) Richelieu bíboros rémuralmát, a legsötétebb inkvizíciók korát mutatja be a maga betegesen egzaltált s az eretneküldözés mámorában úszó főhőseivel.
2 ■ Federico Andaházi-Kasnya: *A harmadik nővér*. Ford. Dobos Éva. Magvető, Bp., 2000.
3 ■ Bővebben lásd Arany Zsuzsanna: *Rémregények reneszánsza (Federico Andaházi-Kasnya: A harmadik nővér)*. *Holmi*, 2001. március, 397–401. old.

4 ■ Lényegében ezen svájci esték termékének tekinthető Polidori szövege, hiszen az ekkor született Byron-szöveg, a *Fragment of a Novel* ihlette. Polidori ekkor az *Ernestus Brechtold or the Modern Oedipus* című szövegben dolgozott, s csak később – egyik barátjának hatására – készítette el a *The Vampyre*-t. A hagyomány azonban az említett alkalomhoz köti a *The Vampyre* megírását.

5 ■ Az OSZK-ban két olyan kiadást is találtam, amelyek Byron neve alatt Polidori szövegét közlik, s amelyek közül az egyik már német nyelvre átültetett változat. A *New Monthly Magazine* névtelen közlése után ugyanis sorra születtek a Byron nevével kiadott *The Vampyre*-variációk. Minderről bővebben lásd Arany Zsuzsa: *Vámpírtörténet az irodalomban*, In: *Az elbeszélés módzatai. Narratíva és identitás*. Szerk. Józán Ildikó, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály. Osiris, Bp., 2003. 71–90. old.

6 ■ Ennek kritikai kiadását többek közt Polidori monográfusa, D. L. Macdonald szerkesztette: *The Vampyre and Ernestus Brechtold, or The Modern Oedipus: Collected Fictions of John William Polidori*. Ed., intr. by D. L. Macdonald and Kathleen Scherf. University of Toronto Press, Toronto, 1994.

7 ■ Éppen Lamb tollából származik az 1816-os *Glenarvon*, melynek főhőse Clarence de Ruthven, Lord Glenarvon, akinek nevét épp Polidori veszi kölcsön a *The Vampyre*-ben. Lamb-et szintén Byron alakja ihlette meg hőse megformálásakor. Egyébként erre az utószó szerzője is kitért.